

STARINSKE BESEDE V SLOVARJU SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA

Razčlenjene so besede, označene v Slovarju slovenskega knjižnega jezika kot starinske, in sicer glede na pojavljanje v starejših slovarjih, glede na gradivo in glede na tipološke, besedotvorne ter pomenske značilnosti.

The article treats the words, which are in the Dictionary of the Slovene Language marked as archaic, according to entries in old dictionaries, the sources and their typological, wordformational and semantic characteristics.

Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) prikazuje eno izmed gibljivosti leksikalnega sistema s časovno-frekvenčnimi kvalifikatorji: starinsko, zastarelo, redko, raba peša, raba narašča. Kvalifikator starinsko sodi s kvalifikatorjem raba peša med tiste časovno-frekvenčne kvalifikatorje, ki označujejo besede, ki so se že umaknile ali se umikajo iz jedrnega dela besedišča slovenskega jezika. Zastarelo tudi sodi v ta tip časovno-frekvenčnih kvalifikatorjev, vendar tako kvalificirane besede po frekventnosti zaostajajo za besedami, označenimi s prej omenjenima kvalifikatorjema. Imele so tudi zelo opazno stilno vrednost.

V Uvodu v SSKJ se kvalifikator starinsko opredeljuje tako: Beseda, pomen ali zveza, ki je bila nekoč (v kaki funkciji) splošno rabljena; danes ima arhaično patino (ajd, akoravno).

Zgleda za starinske besede imata v SSKJ tako redakcijo:

ajd m, star. 1. *pogan*: naj bo ajd ali kristjan 2. redko *velikan*: bil je ajd po rasti in moči * etn. ajdje po ljudskem verovanju velikani, ki so živeli pred človeškim rodom

akoravno vz. star. *čprav*: nekaj zna, akoravno dosti ne

Zgornja definicija ima dva kriterija:

- kronološki kriterij,
- kriterij rabe oziroma funkcije.

Drugi del, namreč da ima beseda arhaično patino, dopolnjuje prvega: te besede se danes še rabijo, v glavnem za časovno barvanje besedila ali v čustveno razgibanih jezikovnih situacijah, torej imajo stilno funkcijo.

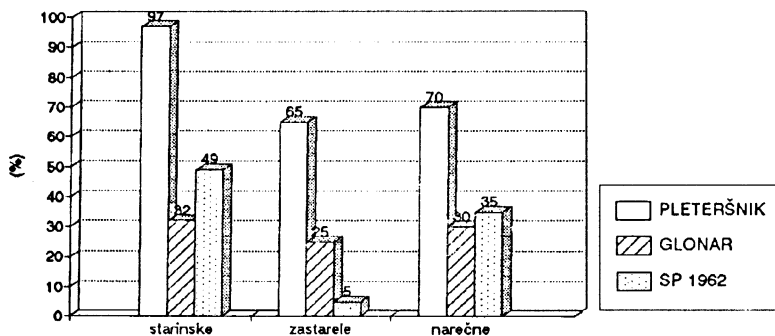
Pred podrobnejšo razčlenbo zgoraj navedenih kriterijev naše opredelitve še nekaj statističnih podatkov: iz SSKJ je bilo izpisanih 300 starinsko kvalificiranih enot. (Pod enoto se šteje beseda, pomen ali zveza.) Iz prve knjige 65, iz druge 73, iz tretje 97, iz četrte 65. Od 300 enot je bilo 192 besed, 67 pomenov in 41 zvez. Število izpisov sledi kvalifikatorju starinsko, kot se pojavlja v knjigah: v prvi je tako kvalificiranih 709 enot, v drugi 861, v tretji 1090, v četrti 983 (za četrto knjigo je podatek po imprimatur izdaji nepreverjen), skupaj 3643 enot. Iz teh podatkov se vidi, da število tako kvalificiranih enot s knjigami narašča.

Frekvenčni odnos med starinskimi besedami v SSKJ, v Pleteršnikovem slovarju, v Glonarjevem slovarju in v Slovenskem pravopisu 1962

Za kronološko opredeljevanje je smiselno ugotavljanje zastopanosti teh besed v Pleteršnikovem slovarju, ki je izšel 1894/95. Nepisano pravilo, da se tako kvalificirajo besede, ki so v Pleteršnikovem slovarju, se statistično potrjuje. Pleteršnikov slovar zajema 291 ali 97% izpisanih enot. V Glonarjevem slovarju (izšel leta 1936) je odstotek manjši: 97 enot ali 32%, v Slovenskem pravopisu (SP) 1962 pa 146 ali 49%.

Če zanemarimo različne koncepte omenjenih slovarjev, lahko vsaj s pridržkom z manjšo zastopanostjo teh besed v slovarjih dokazujemo njihov postopni umik iz jedrnega dela besedišča sodobnega jezika.

Za primerjavo še majhen statistični poskus s kvalifikatorjema zastarelo in narečno. Dvajset (iz prve in iz četrte knjige po 10) zastarelo (na primer cvetoder, domačica, domovinjoljubje, glasovir, pridrug, proročba, prvoboritelj itd.) in dvajset narečno kvalificiranih besed (na primer amažnik, arnica, cmendra, presukanec, prisekljiv, pritlešen) je bilo prav tako primerjanih s Pleteršnikovim in Glonarjevim slovarjem. Rezultati za zastarelo kvalificirane besede: v Pleteršnikovem slovarju je bilo 13 ali 65% zastarelih besed, v Glonarjevem 5 ali 25%, v SP 1962 1 ali 5%. Rezultati za narečno kvalificirane besede: V Pleteršnikovem slovarju jih je bilo 14 ali 70%, v Glonarjevem 6 ali 30%, v SP 1962 7 ali 35%. Primerjaj spodnjo sliko.

Vzorec za omenjena kvalifikatorja je majhen, vendar je mogoče sklepati: Glede na Pleteršnikov slovar je 97% možnost, da se beseda, ki je bila oziroma naj bi bila v SSKJ kvalificirana starinsko, pojavi v njem; verjetnost narečnih in zastarelo kvalificiranih besed je manjša, a še vedno precejšna (narečno 70%, zastarelo 65%). Glonarjev slovar pri sprejemanju teh besed ni pretiraval. Možnost za starinski kvalifikator je 32%, za narečno 30%, za zastarelo 25%. Primerjava s SP 1962 je pokazala, da v njem skoraj ni besed, ki bi bile v SSKJ kvalificirane zastarelo. To bi pomenilo, da je njihova raba po izidu Pleteršnikovega slovarja upadla; bolj verjetno pa je, ker rabo potrjuje naše gradivo, da je SP 1962 zavzel do njih puristično stališče. Več je v SP narečnih besed. Skoraj polovična pa je možnost, da besedo, ki je v SSKJ kvalificirana starinsko oziroma naj bi bila, najdemo tudi v SP 1962.

Glonar se je časovne označenosti kot posebne lastnosti besed zavedal in jih označeval s + ali (+). Križec ima pripis zastarelo, križec v oklepaju pa napačno in nepotrebno. V SP 1962 so te besede večkrat označene z *, ° ali imajo →.

Starinske besede glede na gradivo

Pregled gradiva v splošni kartoteki besed v Leksikološki sekciji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša je od omenjenih 300 enot zajel 120 besed (iz prve knjige 50, iz druge knjige 32, iz tretje 30, iz četrte 8). Gradivo, ki kaže veliko heterogenost, v glavnem potrjuje v opredelitvi tega kvalifikatorja nekdanjo splošno rabo teh besed, hkrati pa izkazuje več tipov, od katerih nekateri zajemajo tudi besede, ki niso bile splošno rabljene. Splošna raba vključuje sociolingvistični kriterij. To pomeni v določenem času zelo frekventno, uveljavljeno besedo ne glede na njeno stilno vrednost, ki je pri starinskih besedah različna. Opozorjanje na določeno funkcijo v Uvodu SSKJ pri opredeljevanju tega kvalifikatorja gre najbrž na račun besed, ki so v nadaljnjem zajete pod ustreznimi posameznimi točkami, ne pa na pojavljanje določene besede na vseh področjih. Tako se pokaže ta pojasnjevalna pripomba v nasprotju s splošno rabo.

Starinske besede najdemo:

1. pri literarnozgodovinsko uveljavljenih pisateljih:

a) t. i. klasikih: Janez Trdina, Fran Levstik, Valentin Zarnik, Josip Jurčič, Josip Stritar, Fran Erjavec, Janez Mencinger, Matija Valjavec, Janko Kersnik, Ivan Tavčar;

b) pri poznejših pisateljih: Ivan Cankar, Fran Govekar, Fran S. Finžgar, Fran Detela, Izidor Cankar, Janez Jalen, Janko Mlakar, Ivan Pregelj, France Bevk. V primerjavi z zgornjimi pisatelji ti avtorji za rabo starinskih besed niso reprezentativni. Pri njih pogosto nastopajo starinske besede v stilni funkciji;

2. pri manj znanih avtorjih: Anton Novačan, Ivan Zorec, Ivo Šorli, Ignac Koprivec, Ciril Debevec;
3. življenje tem besedam podaljšujejo prevajalci: Oton Župančič, Vladimir Levstik, Anton Sovre, Anton Debeljak, Stanko Leben, Mira Miheličeva, Janko Moder;
4. poleg leposlovja se te besede pojavljajo tudi v nekdanji publicistiki: Ljubljanski zvon (1881–1941), Dom in svet (1888–1944), Slovan (1902–1917), Vrtec (1871–1945), Mladika (1920–1941), Ženski svet (1923–1941), Koledar Mohorjeve družbe (1860–), Dolenjske novice (1885–1919), Kmetovalec (1884–1944);
5. nekaj jih je najti tudi v nekdanjih strokovnih tekstih Aleša Ušeničnika, Karla Oswalda, Zborniku znanstvenih razprav (1921–1950);
6. zanesljiv vir zanje so tudi Slovenske narodne pesmi Karla Štreklja (1895–1923).

Kratka primerjava gradiva pri že omenjenih 20 zastarelo in 20 narečno kvalificiranih besedah ne kaže bistvenih razlik. Na splošno je gradiva manj (najmanj ga je pri narečno kvalificiranih besedah) in je manj heterogeno. Raba zastarelih besed je pri klasikih manj opazna. Pogosto jih zapišeta Josip Jurčič in Janez Trdina, najdemo jih pri Janku Kersniku, Franu Deteli, Franu Govekarju, Ivanu Preglju, Ivanu Zorcu, Cirilu Debevcu, Janezu Gregorinu. Veliko gradiva je iz publicistike, več kot pri kvalifikatorju starinsko (naslovi so isti). Vidnejša je tudi raba prevajalcev (imena so ista).

Bistvena poteza gradiva narečno kvalificiranih besed je pokrajinska omejenost izpisov. Hkrati pa se pojavlja tudi gradivo iz časopisov in prevodov.

Ob vsem tem velja pripomniti, da tukajšnje ugotavljanje kvalifikacije besed temelji le na gradivu, medtem ko pri redigiranju obstajajo še kriteriji vključevanja besed v ožji pomenski sistem, v besedno družino, kriterij izvora, ankete, jezikovni občutek. Izvor besede je še posebno pomemben pri zastarelo kvalificiranih besedah.

Tipi starinskih besed

1. Najobsežnejša je skupina nekdanj splošno rabljenih starinskih besed. Izpričujejo vseh šest virov za gradivo, zlasti pomemben pa je delež gradiva pod točko 1. Danes je taka beseda še živa v prevodih, v narečjih ali pa je rabljena za stilno barvanje leposlovnega besedila. Besede iz te skupine se pojavljajo v Pleteršnikovem in Glonarjevem slovarju in SP 1962. Primeri: begun, bojda, bukve, časen, časih, dekelce, delopust, dobrovoljec, dol (samostalnik), duhoven, duri, jerob, mrtvoud, mrtvoudnost, nemara, neuk, neukost, perilnica v pomenu pralnica, perje v pomenu listje na drevju, pomaganje.

2. Drugo skupino tvorijo knjižne besede; to pomeni, da so se v glavnem pojavljale v pisanih besedilih. Sestavljajo jo tri podskupine:

a) Domače knjižne besede: dasitudi, dosihdob, društvovati, francozovati, ljuba, milosrčje, navje, nesramnica v pomenu vlačuga, oddušek.

b) Iz srbohrvaščine prevzete knjižne besede; v slovenščino so prišle z Janezom Trdino, Josipom Jurčičem, Josipom Stritarjem, časopisjem, prevodi. V Pleteršnikovem slovarju so zajete, v poznejših slovarjih pa le izjemoma. Primeri: čitatelj, dob, igrališče, izdajnik, izdajski, izvinek, izvojevati, nego, obečati, obzor.

c) Tujke: v slovenščini se pojavljajo po izidu Pleteršnikovega slovarja, v glavnem v časopisju; te besede večinoma najdemo v SP 1962. Primeri: agitatoričen, alfabetičen, anatomičen, demoralizovati, eksamen, eksaminirati, fotografičen. Značilno za veliko teh besed je, da je postalo kako obrazilo pri določenem tipu besed neproduktivno in ga je nadomestilo drugo. Zakaj je do tega prišlo, je podobno sociolingvistično vprašanje kakor umik določene besede in pojav nove za isti denotat. Z zamenjavo obrazila te besede učinkujejo nestarinsko: agitatorski, anatomski; abecedni je sicer pogostejši kot alfabetski, ki pa je vseeno sodobnejši kot alfabetičen. Demoralizovati je bil narejen v želji po podomačenju obrazila, vendar je -irati vseeno prevladalo in se utrdilo. Tako samo obrazila delajo te besede starinske.

3. Tretja skupina obsega t. i. ljudske besede; danes bi jim ustrezala skupina pogovornih ali nižje pogovornih besed; to pomeni, da jih je opredeljevala predvsem govornica. Teh besed v glavnem ne najdemo v Pleteršnikovem slovarju. Gradivo zanje se je nabralo iz publicistike in slovenskih narodnih pesmi. Primeri: brihtati, cagovati, cehmošter, čížem, gavtroža, lišp, rajža z besedno družino; devče, drevče, nograd.

Precej besed, ki niso tipično starinske in sodijo v drugi tip, je na meji kvalifikatorja knjižno. Pregled gradiva za prvo knjigo kaže manjše število takih redakcij. Mogoče je tu vzrok za porast tega kvalifikatorja v zadnjih knjigah. Seveda bi za natančnejše ugotavljanje, če s knjigami kvalifikator starinsko postaja »mlajši«, bilo potrebno analizirati še kvalifikatorja knjižno in zastarelo ter izpisati več gradiva za zadnje knjige.

Pri razmejevanju kvalifikatorjev starinsko in knjižno je potrebno poudariti, da se v okviru starinskih besed zadnji ne zapisuje. Knjižno se v SSKJ uporablja le kot kvalifikator sodobnega besedišča.

Za starinske besede je tudi značilno, da se kot rabljene, uveljavljene besede najdlje ohranijo v narečjih. Narečja so namreč tista samostojna funkcionalna zvrst jezika, kjer se zaradi govorne oblike živost jezika zlahka prenaša iz roda v rod. Zato tudi kvalifikator narečno v SSKJ skriva kako starinsko besedo ali pa obratno, tudi starinsko označene besede še lahko žive v narečjih.

Tu se pojavi tudi vprašanje, koliko mora biti beseda odmaknjena od sodobnosti, da jo lahko označujemo za starinsko. Zdi se, da se tipična starinskost izgublja že z rabo v času moderne, vprašljiva pa postane po prvi svetovni vojni.

Nekaj besedotvornih značilnosti starinskih besed

Poseben notranjejezikovni določevalec starinskih besed je sinonimnost. Novejši sinonimi ob starinskih besedah so odraz časovne nevezanosti pojma. Jezik za aktualne pojave poimenovanje rabi, zato poišče novo glasovno podobo. To se zgodi po nezavednih jezikovnih pravilih, ki jim včasih botrujejo tudi družbene spremembe. Sinonimnosti je več vrst. Sinonima lahko veže isti koren, v opoziciji pa sta si z obraziloma, od katerih ima eno starinski prizvok. Primeri: alfabetičen : alfabetiski; anatomičen : anatomski; demoralizovati : demoralizirati; častihlepnik : častihlepnež; človečji : človeški; domotožnost : domotožje; izdelovatelj : izdelovalec.

Sem bi šli tudi primeri: oblastvo : oblast, obrtnija : obrt; obrtnost : obrt; primerljaj : primer in obratno begun : begunec; obzor : obzorje pa tudi bramba : obramba.

Drugo skupino tvorijo sinonimni pari, ki jih ne družijo isti koren, ampak ima beseda s starinsko pripono sinonim iz druge besedne družine: bogotajec : brezbožnik; čitatelj : bralec; kontrapeza : vzvod; prežun : izvidnik; prosjak : berač.

Starinski so tudi pari glagolov, ki so si v opoziciji s prostim morfemom se oziroma si: izmislil je nekaj novega : izmislil si je nekaj novega; svetilka se niha : svetilka niha.

Starinsko kvalificirane so tudi posamezne rekijske zveze s predlogi: preobleči se za moškega : preobleči se v moškega; norčevati se z njim : norčevati se iz njega; o dežju : ob dežju.

Starinske besede s pomenskega stališča

Kvalifikator starinsko se pojavlja pri vseh besednih vrstah: samostalniku, pridevniku, števniku, zaimku, glagolu, prislovu, medmetu, predlogu, vezniku.¹

Starinske besede označujejo:

- nekdanje duhovno-kulturno življenje: družbenik: *član, zlasti Mohorjeve družbe*; duhovo: *binško*; duhoven: *duhovnik*; češčenasimarija: *molitev z začetkom: Zdrava Marija*; jutrovo: *Bližnji vzhod, Srednji vzhod*; laški: *italijanski*; pripoved: *pripoved*;
- nekdanjo materialno kulturo: bukve: *knjiga*; burovž: *zvonec, ki ga nosi žival vodnica*; binokel: *dalnogled za dve očesi*; čavelj: *žebelj, navadno grobe oblike*; ječmenjak: *ječmenov kruh*; prtati: *nalagati na hrbet*; prtenina: *platno*;

- družbene odnose: barant: *kupčija, kupčevanje*; begun: *begunec*; blagovoliti: *spoštljivo, milostno, dobrohotno kaj storiti*; brambovec: *branitelj, branilec*; deležnik: *kdor ima delež*; dobrovoljec: *prostovoljec*; igrc: *godec, muzikant*; jerob: *varuh, skrbnik*; merjevec: *geometer, zemljemerec*; novičar: *posredovalec novic*; preživek: *sredstva za življenje, zlasti hrana*;

- obče pojme, ki so vezani na naravo: dob: *hrast*; dol: *dolina*; il: *ilovica*; jablan: *jablana*; jela: *jelka*; kuščarica: *kuščar*;

- druge splošne obče pojme: brašno: *hrana za na pot*; primerljaj: *dogodek, pripetljaj*; leža: *ležanje*; martra: *trpljenje, bolečina*.

Veliko je starinskih zvez: božja dekla: *smrt*; bridka martra: *križ s podobo Kristusa*; francoska bolezen: *sifilis*; govori, kakor bi iz bukev bral: *gladko, učeno*; jedel je kot mlatič: *z velikim tekom*; kar stori, mu prerečejo: *negativno ocenijo*; knjigo na svetlo dati: *izdati, objaviti*; laško olje: *dobro, rafinirano jedilno olje, zlasti olivno*; prositi za božji dar: *za miloščino*.

Gledano s pomenskega stališča je ena od značilnosti besed, ki so v osnovnem pomenu kvalificirane starinsko, njihova metaforična raba. Vsaj v omejenem obsegu se ta uporablja tudi v današnjih tekstih:

jerobstvo 1. star. *varuštvo, skrbništvo*: sprejeti jerobstvo 2. ekspr., navadno s prilaskom *samovoljno nadzorstvo*: znanost se upira državnemu jerobstvu; drama je protest proti vsakemu duševnemu jerobstvu

istorija 1. star. *zgodba, povest*: poslušati, pripovedovati istorije // nav. mn. *neresnična pripoved, izmišljotina*: o njem krožijo čudne istorije 2. ekspr. *neprijeten dogodek, afera*: pazi, da se še ti ne zapleteš v to istorijo / tam imajo spet neko umazano istorijo.

V prvotnem pomenu pa so se ohranile nekatere starinske besede v terminologiji. Med njimi je zlasti v etnografski in zgodovinski terminologiji veliko besed za pojme, ki so že stvar preteklosti. Jezik za pojav, ki ni več aktualen, ne išče novih izrazov. Tu pride do izraza kulturnozgodovinska vrednost teh terminologij. Če takih besed ne zajamejo le-te ali pa kak narečni ali zgodovinski slovar, dokončno izginejo iz človeške zavesti.

Primeri:

čelešnik ... * etn. stojalo za goreče trske

kolovrat ... * etn. lesena ali kovinska priprava za zategovanje vrvi pri povezovanju s senom naloženega voza

ajd m, ... * etn. ajdje po ljudskem verovanju velikani, ki so živeli pred človeškim rodом

čevelj ... * zgod. španski čevelj srednjeveška mučilna naprava za stiskanje noge

dobrovoljec ... * zgod. solunski dobrovoljci jugoslovanski prostovoljci, ki so se borili leta 1916 na solunski fronti

dob ... * bot. hrast s kratkopecjatimi listi in pecjatimi plodovi, *Quercus robur*

dol ... * fiz. valovni dol točka v valu, v kateri je odmik navzdol največji; geogr. dol manjša, navadno stranska dolina

OPOMBA

¹ Ker ima SSKJ tradicionalno delitev besednih vrst, jih enako obravnava tudi ta članek.

VIRI IN LITERATURA

Anton Breznik: Kako besede izgubljam, str. 75–81. V: Anton Breznik: Življenje besed, Maribor 1967.

Joža Glonar: Slovar slovenskega jezika, Ljubljana 1936.

Ivana Kozlevčar: Zastar., star., raba peša. Povzetki referatov. Tipkopis v Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša.

Maks Pleteršnik: Slovensko–nemški slovar, 1894–1895. Reproducirani ponatis. Ljubljana 1974.

Slovar slovenskega knjižnega jezika. I–IV, Ljubljana 1970–1985.

Slovenski pravopis, Ljubljana 1962.

Zusammenfassung

VERALTETE WÖRTER

IM WÖRTERBUCH DER SLOWENISCHEN SCHRIFTSPRACHE

Der Artikel konkretisiert die in der Einleitung in die SSKJ zitierte Definition des Qualifikators *starinsko* (veraltet). Die chronologische Bestimmung erfolgt hinsichtlich der Anführung solcher Wörter in den Wörterbüchern von Pleteršnik und Glonar sowie SP 1962. Das Material ist in Gruppen eingeteilt, denen drei Typen veralteter Wörter entstammen. Obwohl die Anzahl der ausgeschriebenen Einheiten im Vergleich mit der Gesamtzahl dieses Qualifikators gering ist, zeigen sich zumindest in groben Zügen ähnliche Arteigenschaften veralteten Wortschatzes, wie sie für die moderne Sprache gelten. Als typisch veraltet erweist sich ein Wort, das in allen Arten der damaligen Sprache lebendig war. Veraltete Wörter bilden somit eine selbständige, der modernen Sprache zeitlich entrückte Kategorie.